

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950-2020

Hulst, A.A.L. van der

Citation

Hulst, A. A. L. van der. (2022, February 16). *Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950-2020*. Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3275331>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3275331>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Conclusies

Kaj tradeha tire gres, odoj tut cirdela.
Je paard brengt je waar jij 'm heenvoert.¹

Inleiding

Tsjechische Eva (1996) heeft speciaal onderwijs gedaan. Het is altijd blijven knagen dat ze, net als zoveel Roma die ze kent, niet verder gekomen is met school. Een neef die student is, had haar en haar man meegenomen naar een bijeenkomst van Roma academici. Ze keken hun ogen uit.

Allemaal mensen die net zo'n startpunt in het leven hadden als wij, een zwaar leven en daar uitgekomen zijn. We waren als één familie. Het was bijzonder om te zien dat wij advocaten hebben, en dat soort mensen. Maar we schaamden ons toen we in een kring zaten, in het begin, om onszelf te introduceren, en iedereen had universiteit en middelbare school en wij hadden niets.²

Er ging een nieuwe wereld voor hen open, een wereld met middenklasse Roma. Tot dan toe hadden zij niet kunnen vermoeden dat hoogopgeleide rolmodellen er in die mate waren. De vraag waarom die tot dusver nauwelijks zichtbaar waren, sluit nauw aan op de probleemstelling waarmee dit onderzoek begon. Een aanzienlijk deel van de Europese Roma en Sinti leidt een marginaal bestaan zonder perspectief op betere leefomstandigheden. De meesten hebben zo weinig scholing dat er voor hen nauwelijks kans is om hoger op de sociale ladder te komen. Vanaf 1950 verbeterde in heel Europa de toegang tot het onderwijs voor mensen uit de lagere sociaaleconomische klasse, maar met name Roma en Sinti hebben daar vrijwel niet van geprofiteerd. De belangrijkste vraag in dit boek is waarom het in de afgelopen zeventig jaar slechts zo weinig Roma en Sinti gelukt is om door te stromen naar het hoger onderwijs? Deze hoofdvraag heb ik toegespitst op Nederland en Tsjechië en uitgesplitst in deelvragen. Zijn de onderwijsachterstand en het achterblijven van sociale stijging van Roma en Sinti in Nederland vergelijkbaar met die in Tsjechië? In hoeverre speelden hun voorgeschiedenis en de daaruit voortvloeiende maatschappelijke positie een rol? Is de achterstand sinds de jaren vijftig onveranderd groot gebleven? Of is er sprake van een groeiende onderwijsdeelname bij de jongere generaties Roma en Sinti? Welke factoren kunnen verklaren dat Roma en

¹ Hübschmannová e.a., *God'aver*, 24.

² Eva (1996) TL-11, 5.

Sinti zo weinig profijt hadden van de verbeterde toegang tot het onderwijs? En hoe denken en spreken Roma en Sinti daar zelf over?

De respondenten

De eigen stem van Roma en Sinti

Met dit onderzoek wilde ik Nederlandse en Tsjechische Roma en Sinti een stem geven in het beantwoorden van die vragen. De selectie van geïnterviewden bleek, door de verschillende leeftijdscategorieën en het verschil in opleiding, een veelzijdig perspectief te bieden. Hun verhalen over hun schoolervaringen werden ondersteund door kennis uit literatuur, rapporten, krantenartikelen, beeldmateriaal en door gesprekken met deskundigen op dit gebied.

Vrijwel alle respondenten namen in het gesprek de ruimte om zelf onderwerpen te berde te brengen die voor hen relevant waren. Dat waren soms particuliere kwesties, zoals het geloof in God. Een groot aantal mensen wilden graag vertellen over hun maatschappelijke leven, bijvoorbeeld als zij in hun werk met Roma en hun problemen te maken hadden. De onderwijsassistenten noemden raakvlakken tussen hun eigen schooltijd en hun werk. Nederlandse Sinti met een carrière in de muziek wijdden daar graag over uit.

Relatief vaak legden respondenten een verband met grote gebeurtenissen in de geschiedenis. In die gevallen overlapt hun eigen ervaringen met het collectieve geheugen. In Tsjechië was voor de iets ouderen het verschil tussen de communistische tijd en de periode na 1990 richtinggevend voor hun leven geweest. Dat gold vooral voor de laagopgeleiden. Het racisme dat toen aan de oppervlakte kwam, had hen geschokt. Zijzelf of hun ouders waren werkloos geraakt en binnen een paar jaar daalde de familie af van de lagere arbeidersklasse naar de onderkant van de samenleving. Bij vooroorlogse Sinti en Roma kwam vrijwel zonder uitzondering op hun eigen initiatief het oorlogstrauma aan bod. Ook de jongste generatie vertelde uit zichzelf over de blijvende angst die hun ouders maar ook zichzelf daaraan overgehouden hadden. Lang was het onderwerp taboe geweest en was er over het verdriet niet gepraat, ook niet in kleine kring.

De verhouding tot de voorgeschiedenis

Sinds de jaren negentig zijn Roma en Sinti in zowel Nederland als Tsjechië hun plek bij de herdenking van de Tweede Wereldoorlog gaan opeisen. In Nederland brachten de Sinti en Roma overlevenden en nazaten pas in de jaren negentig het oorlogsverleden meer in de openbaarheid. Daarvoor werd het onderwerp in het algemeen te pijnlijk gevonden om over te praten. In Tsjechië was aandacht vragen voor de vervolging van Roma pas mogelijk na de val van het communistische regime. Activisten, onder wie Roma, hebben jarenlang strijd moeten voeren om erkenning te krijgen voor het aangedane leed. Nu zijn er in beide landen allerlei officiële herdenkingen van de massamoord

op Roma en Sinti. Door de aandacht voor de herdenking van de vervolging in de Tweede Wereldoorlog bestaat er nu een diep besef bij Roma en Sinti dat zij vermoord werden om wie zij zijn. Dat geldt ook voor de meeste respondenten in dit onderzoek die in de eigen familie geen oorlogsslachtoffers te betreuren hadden, in zowel Nederland als Tsjechië. Zij realiseren zich dat het hen of hun familie had kunnen overkomen. Dat besef dwingt hen om zich tot dat verleden te verhouden. De gemeenschappelijke tragiek heeft hen een plaats in de geschiedenis gegeven. Vervolgelingen in het verdere verleden, de eerste genocide in de achttiende eeuw en het slavernijverleden van de Vlachische Roma, zijn alleen bekend bij sommige hoogopgeleiden die zich verdiept hebben in hun geschiedenis. Ook als dat niet de geschiedenis van hun eigen voorouders is, identificeren zij zich er wel mee. Voor hen is dat verleden een besef dat verdriet doet.

De collectieve geschiedenis blijkt voor respondenten niet alleen iets om pijn over te hebben. Ze ontlenen er ook een sterk gevoel van gemeenschappelijkheid aan. Dat geldt bijvoorbeeld voor de betekenis die het iconische portret van Settela Steinbach inmiddels heeft, met name voor de Sinti.

De rol van de interviewer

Tijdens de interviews was ik, zoals elke interviewer, van invloed op de gegeven antwoorden. Het is moeilijk om aan te geven op welke vlakken mijn persoonlijkheid een voor- of een nadeel was. Ik had de indruk dat mijn leeftijd, tussen de vijftig en de zestig jaar, een voordeel was. Voor de oudere generatie was ik een leeftijdgenoot en voor de jongere generatie had ik een leeftijd waar ze een zeker respect voor hadden. Mijn academische scholing leek mij soms nadelig. Met name in Tsjechië had ik een paar keer de indruk dat respondenten zich geneerden voor hun lage opleiding, wat enigszins belemmerend was voor het gesprek. In Nederland heb ik niet gemerkt dat respondenten zich daarvoor schaamden. Ze verwezen naar het waardeoordeel van hun omgeving over een laag opleidingsniveau, indirect en soms direct door uitlatingen als: 'Zo is het nu eenmaal bij ons'. Bij de uiteindelijke duiding bleken mijn uitgewerkte eigen indrukken van dat soort momenten in een gesprek van grote waarde, en voor de interviews in Tsjechië ook die van de tolk. Eén keer interpreteerde ik het antwoord op het belang van diploma's als duidelijk sociaal wenselijk. Reden daarvoor was dat dat antwoord haaks stond op het gedrag. En op de vraag of ze zich als rolmodel voor hun omgeving zagen, reageerden hoogopgeleiden, anders dan ik verwacht had, vaak ongemakkelijk. Dat had er niet alleen mee te maken dat ze geen opschepper wilden zijn. Iemand die zich als voorbeeld opwierp, liep het risico een *gadzjo* te worden genoemd. Het verwijt dat je je gedroeg als een 'burger' werd vrijwel unaniem pijnlijk gevonden. Toch gaan hoogopgeleiden, door hun maatschappelijke positie, vaak veel met 'burgers' om.

De respondenten en hun netwerk in de samenleving

Voor de Roma en Sinti respondenten die op de sociale ladder gestegen zijn, was een open houding tegenover de rest van de samenleving een voorwaarde voor het welslagen

van een schoolopleiding en het bereiken van hun maatschappelijke positie. De hoogopgeleiden kregen, naarmate ze hoger in het onderwijs kwamen, steeds meer en intensiever contact met niet-Roma. Juist omdat er zo weinig hoogopgeleiden in de eigen kring waren om ervaringen mee te delen en om raad aan te vragen, was het opbouwen van contacten en vriendschappen in de 'burgerwereld' een *conditio sine qua non* voor sociale mobiliteit.

De 51 Roma en Sinti die voor dit onderzoek geïnterviewd zijn, stonden meer open voor contact met de samenleving dan gemiddeld. Dat geldt voornamelijk voor de hoogopgeleiden maar in veel gevallen ook voor de laagopgeleide respondenten. Zonder die open houding zouden ze, zoals eerder aangegeven, niet bereid geweest zijn tot een interview. Gezien hun netwerk in de samenleving vormen zij geen representatieve afspiegeling van Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië als geheel. De meesten van hen zijn tot op zekere hoogte geïntegreerd in de zogenaamde 'burgerwereld'. Nieuw is dat de meeste hoogopgeleide respondenten toch, anders dan hun voorgangers die uit het zicht verdwenen, een goede verstandhouding met de eigen familie en omgeving behielden. Zij bleven als voorbeeld en rolmodel behouden en spoorden jongere familieleden en buurtgenoten aan om hetzelfde pad te kiezen. Daarom zijn ze te beschouwen als bijzondere vertegenwoordigers van een nieuwe ontwikkeling. Want hoe groot de sociale achterstand in het algemeen ook is, en hoe onoverbrugbaar de kloof met de rest van de bevolking lijkt te zijn, de schoolloopbanen van de respondenten in dit onderzoek vertonen een gedifferentieerder beeld dan in de bestaande literatuur bekend is.

Hoewel de groep geïnterviewden een uitgebreider netwerk onder niet-Roma hadden dan Roma en Sinti gemiddeld, toonden zij grote verschillen in hun verwevenheid met de rest van de samenleving. De grootste groep respondenten was min of meer geïntegreerd. Anderen hielden zich in zekere mate afzijdig van de rest van de bevolking. Weer anderen hadden nauwelijks nog een band met hun Roma of Sinti familie en achtergrond. Ook waren er respondenten die vrijwel niet in staat waren om contacten op te bouwen met niet-Roma vanwege hun gesegregeerde bestaan in een moeilijke sociaal-economische situatie. Om die ontwikkeling in sociale mobiliteit te kunnen weergeven, volgt hieronder een overzicht van de respondenten in dit onderzoek, uitgesplitst naar een meer en minder open houding naar de rest van de samenleving en de grootte van hun netwerk daarin.

De Roma en Sinti met de meest open houding naar de samenleving en de meeste contacten met anderen, maken deel uit van de middenklasse en zijn nauwelijks als zodanig nog herkenbaar. In Tsjechië gaat het om een moeilijk te schatten aantal Roma dat tijdens de communistische periode en ook na de Fluwelen Revolutie geassimileerd is. In Nederland zijn in het verleden voor zover bekend slechts sporadisch mensen daarin geslaagd. Dat ging om vooroorlogse Roma en Sinti die de bewuste keuze maakten om afstand te nemen van het woonwagengedrag.³ In de recente geschiedenis vormen de Balkan-Roma in zekere zin zo'n groep. Die zijn naar alle waarschijnlijkheid hoger opgeleid dan gemiddeld en vormen de meest geïntegreerde groep in Nederland. Vaak maken ze

3 Een voorbeeld daarvan is Bernard (1978) NH-8.

zich niet kenbaar als Roma, al geldt dat niet voor de twee hoogopgeleide Balkan-Roma die in dit onderzoek geïnterviewd zijn. Omdat Balkan-Roma geen hechte groep vormen, hebben zij relatief weinig contact met anderen uit die groep.⁴

In Tsjechië komen twee respondenten uit families die in de communistische tijd al een geassimileerd leven leidden. Een derde groeide op in een kindertehuis en beweegt zich privé in een volledig Tsjechische omgeving. Maar professioneel gezien zijn twee van hen als hulpverleners voor arme Roma gaan werken, ook omdat daar relatief veel werkgelegenheid in is. In die zin zijn zij voor andere Roma niet uit beeld verdwenen en fungeren ze als rolmodel.⁵

Ook de meeste andere hoogopgeleide respondenten in dit onderzoek hebben veelvuldig omgang met mensen buiten de eigen kring. Daarnaast onderhouden ze een goede band met de familie. De manier waarop zij dat doen verschilt en daarom zijn ze in te delen in drie profielen.

Het eerste profiel noem ik die van de 'activistische rolmodellen'. In Nederland zijn hier vier mensen onder te scharen, onder wie de twee eerdergenoemde Balkan-Roma. De twee anderen zetten zich in voor een zelf- en belangenorganisatie.⁶ In Tsjechië is er een kleine groep van jonge hoogopgeleide rolmodellen die openlijk activistisch naar buiten treedt. Zij streven doelbewust naar destigmatisering en naar waardering voor de hele groep, en naar het overbruggen van de *recognition gap*.⁷ Met hun flair inspireren ze een grotere groep ook laagopgeleide jonge Roma die in verzet komen tegen het racisme in de dominante samenleving dat op hun leven drukt.⁸ Ze maken deel uit van een nog kleine, maar actieve groep jonge Roma uit heel Tsjechië die onderling nauw contact onderhouden en die school willen maken. Zij beseffen dat het voor een eerste begin van destigmatisering noodzakelijk is om duidelijk zichtbaar te zijn als succesvolle Roma. Ze willen uitstralen dat Roma-zijn niet gelijk staat aan de stereotypen van arm zijn, van uitkeringstrekkers en criminelen. Ze willen daar een voorbeeld van een Roma middenklasse tegenover zetten: met maatschappelijk aanzien, met een baan, een mooi huis en een auto. Hoewel ze beseffen dat het een proces is van de lange adem, stralen ze zelfvertrouwen en optimisme uit.

Aan het tweede profiel voldoen Roma en Sinti die maatschappelijk hogerop gekomen zijn en die ik 'bescheiden rolmodellen' noem. Ze zijn zich ervan bewust dat ze in kleine kring als wegbereider fungeren. Voor hun omgeving willen ze een voorbeeld zijn, maar zich daarin niet opdringen. Naar buiten toe dragen zij hun Roma of Sinti identiteit niet actief uit, al doen ze zeker ook geen poging die te verbergen.

In Tsjechië vallen negen mensen binnen dit profiel. Eén van hen is niet hoogopgeleid, maar heeft zich via zijn werk tot een goedbetaalde functie opgewerkt.⁹ De meesten, zeven van hen, hebben professioneel met Roma te maken. In Tsjechië, waar veel

4 Dejan (1963) NH-2, Vesna (1987) NH-7.

5 Vladimír (1986) TH-2, Lenka (1974) TH-13, Jiří (1963) TH-6.

6 Dejan (1963) NH-2, Vesna (1987) NH-7, Suzanna (1961) NH-1, Julianio (1981) NH-10.

7 Erika (1991) TH-4, Marie (1990) TH-7, Lukáš (1991) TL-10.

8 Eva (1996) TL-11, Pavel (1989) TL-9.

9 František (1972) TL-3.

meer Roma wonen en de problematiek van Roma zoveel groter en hardnekkiger is, is er een grotere behoefte aan professionals uit eigen gelederen dan in Nederland. Dat doen deze respondenten als kleuterjuffrouw, als directeur van een gemeenschapscentrum, pedagoog, sociaal werkster, pastoraal werker, preventiemedewerkster bij de politie en als onderwijsassistente.¹⁰ Zij zetten zich in voor de emancipatie van Roma en ontlenen daar enige trots aan. Maar ze vinden niet dat hoogopgeleide Roma een morele verplichting hebben om de barricade op te gaan om voor de groep als geheel een betere positie te bevechten.

In Nederland zijn er acht 'bescheiden rolmodellen'. Relatief weinig Roma en Sinti werken voor mensen uit hun eigen groep. Specifiek doelgroepenbeleid bestaat niet meer en maar een gering aantal gemeenten maakt gebruik van hun expertise. Ook is het voor henzelf soms moeilijk om niet verstrikt te raken in loyaliteitsproblemen. De gemeenschappen per gemeente zijn klein zijn en bestaan vaak uit slechts een paar families waar iemand zelf ook toe behoort. Twee Sinti werken als onderwijsassistente en één als jongerenwerker. Vier laagopgeleide respondenten zetten zich in voor de Sinti en Roma op de woonwagenkampen, met name voor het realiseren van meer standplaatsen. Daarvoor hebben ze een uitgebreid netwerk buiten de eigen kring opgebouwd, bijvoorbeeld ambtenaren in de regio. Het doel zelf, het kunnen wonen op een woonwagenkamp vanuit het recht op het behoud van culturele eigenheid, heeft als bedoeld én onbedoeld effect het isolement van woonwagenmensen.¹¹

Een van hen profileert zich tevens als zigeunermuzikant en daardoor past hij ook binnen het derde profiel van respondenten die veel contacten onderhouden met 'burgers'. Deze Roma en Sinti hebben omgang met mensen buiten de eigen kring met de intentie om hun culturele identiteit te bevestigen. Opmerkelijk is dat onder de geïnterviewden alleen vijf Sinti die behoefte blijken te hebben. Eén van hen wilde het lot van Sinti en Roma in de Tweede Wereldoorlog bij een breed publiek bekendmaken. De vier andere Sinti identificeren zichzelf als zigeunermusici.¹² In Tsjechië zijn er wel bekende Roma in de muziek, maar verhoudingsgewijs veel minder dan in Nederland. Nederlandse Sinti muziekfamilies hadden al voor de oorlog een uitgebreid en vaak landelijk netwerk, met contracten, concerten en plaatopnames. Nu de populariteit van zigeunermuziek tanende is, zijn de inkomsten daaruit teruggelopen. De ouders in die families hebben een positievere houding naar de samenleving. Zij stimuleren in veel gevallen hun kinderen eerder om een diploma te halen, ook met het oog op een andere carrière dan in de muziek. In dit opzicht voldoen ze ook aan het profiel van de 'bescheiden rolmodellen'.

Andere Roma en Sinti hebben juist zo min mogelijk contact met mensen buiten de familie. Zij leven zoveel mogelijk met de rug naar de samenleving. De meeste Vlachsche Roma in beide landen passen in deze categorie. Zij zien zichzelf als de enigen die

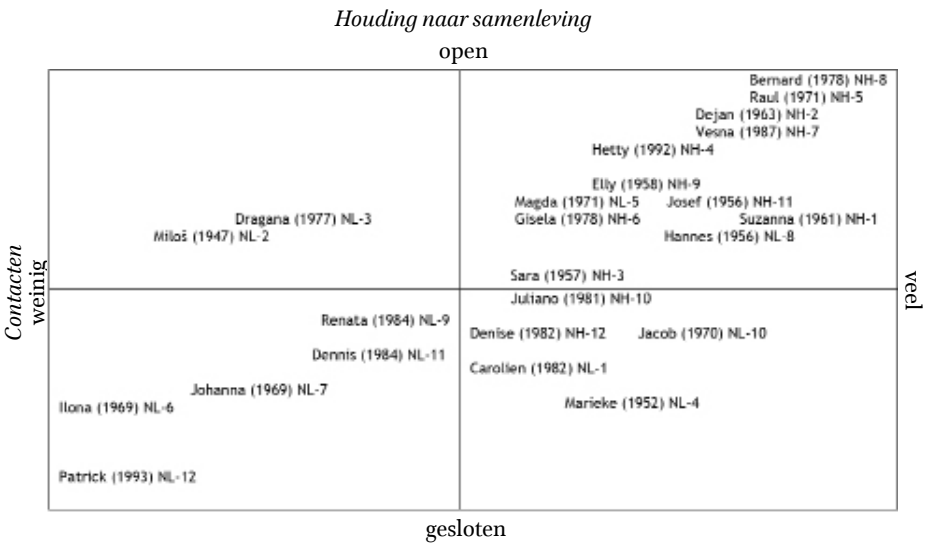
10 Ik doel op Alžběta (1949) TH-11, Zdeněk (1957) TH-12, Petr (1959) TH-9, Radka (1962) TH-1, Jiří (1963) TH-6, Jana (1964) TH-8 en Elena (1975) TH-3. En Milada (1972) TH-5 die als doventolk werkt.

11 Hetty (1992) NH-4 heeft een baan op hbo-niveau. Carolien (1982) NL-2, Denise (1982) NH-12, Raul (1971) NH-5 werken als onderwijsassistenten en jongerenwerker. Jacob (1970) NL-10, Magda (1971) NL-5, Dennis (1984) NL-11 en Renata (1984) NL-9 zetten zich in voor woonwagenbelangen.

12 Hannes (1956) NL-8, Josef (1956) NH-11, Sara (1957) NH-3, Elly (1958) NH-9, Marieke (1952) NL-4.

de oude tradities en gebruiken in ere houden. Daarom kijken ze neer op andere Roma en Sinti, omdat die zich volgens hen laten corrumperen door de normen en waarden van de ‘burgermaatschappij’. In Tsjechië vormen de Vlachische Roma 10 procent van het totale aantal Roma. Zij onderhouden nauwelijks contact met anderen, niet met de *Rumungre* en niet met de rest van de bevolking. In Nederland zijn de vooroorlogse Roma en de Generaal-pardongroep Vlachisch, en ook een deel van de Nieuwe Roma en enige Balkan-Roma. Behalve de Vlachische Roma mijdt ook een deel van de Sinti die op de woonwagenvelden leven contacten buiten de familie.

Schema 1. De Nederlandse respondenten en hun verwevenheid met de rest van de samenleving

In de aanduiding van de respondenten staat NL voor Nederlands laagopgeleid en NH voor Nederlands hoogopgeleid.

De Roma en Sinti die een gesloten houding aannemen ten opzichte van de rest van de samenleving, stellen geen belang in het verwerven van een gerespecteerde maatschappelijke positie. Ze zien daarom geen nut in het volgen van onderwijs na het twaalfde jaar. Maar ze leiden niet per se een marginaal bestaan. Omdat de inkomsten uit de handel langzaam opgedroogd zijn, leven ze grotendeels van een uitkering. Sommigen vullen hun inkomen aan met zwarte bijverdiensten en eventueel met inkomsten uit criminaliteit. Ze onderhouden een netwerk dat voor die activiteiten noodzakelijk is (en zijn in dat opzicht geïntegreerd). Daarnaast hebben ze zo min mogelijk contact met ambtenaren, hulpverlening en de school van de kinderen, en eventueel met politie, justitie en advocaten.

Het is uitermate moeilijk om voor een interview contact te leggen met Roma en Sinti uit een groep die zich bewust afzijdig houdt. Dankzij een unieke bemiddeling kon ik binnen deze categorie toch één Nederlandse respondent vinden, in de leeftijdsgroep van twintig tot veertig. Hij is na de basisschool niet meer naar school geweest. Zijn Neder-

lands is gebrekkig omdat hij in het dagelijks leven vrijwel alleen Romanes spreekt. De familie leeft van een bijstandsuitkering maar woont in een villa. Er loopt een strafzaak tegen leden van de familie omdat het onduidelijk is waar de rijkdom vandaan komt.¹³

Schema 2. De Tsjechische respondenten en hun verwevenheid met de rest van de samenleving

Open houding naar de samenleving

Contacten weinig		veel
	Pavol (1989) TL-9 Jana (1964) TH-8 Hana (1982) TL-5 Michaela (1981) TL-7	Lenka (1974) TH-13 Vladimír (1986) TH-2 Lukáš (1991) TH-10 Alžběta (1949) TH-11 Erika (1991) TH-4 Marie (1990) TH-7 Elena (1975) TH-3 Zdeněk (1957) TH-12 Petr (1959) TH-9 Milada (1972) TH-5 Jiří (1963) TH-6 Radka (1962) TH-1
	Tomáš (1985) TL-10 Eva (1996) TL-11 Radok (1980) TL-8 Anežka (1972) TL-2 Agáta (1975) TH-14 Eliška (1983) TL-6 Barbora (1956) TL-13 Jakub (1960) TL-12 Ema (1985) TL-1	

Gesloten houding naar de samenleving

In de aanduiding van de respondenten staat TL voor Tsjechisch laagopgeleid en TH voor Tsjechisch hoogopgeleid.

Ook de allerarmsten in de getto's in Tsjechië hebben weinig tot geen contact met niet-Roma. Maar in hun geval ontbreken de mogelijkheden daartoe, omdat ze voornamelijk tussen andere Roma in even arme leefomstandigheden verkeren. Ze kunnen nauwelijks het hoofd boven water houden. Vaak hebben ze schulden, onder andere bij woekeraars. Om toch in hun levensonderhoud te voorzien, klussen ze zwart bij of begeven ze zich in meer of mindere mate op het criminele pad.

Omdat de armste Tsjechische Roma zich in een beperkte kring bewegen, is het eveneens zeer moeilijk om met hen in contact te komen. Mensen die hun leven iets beter op orde hebben, kloppen wel aan bij ngo's om hulp. Zij zijn meestal ook werkloos maar kunnen nog met moeite de eindjes aan elkaar knopen. Vier Tsjechische respondenten passen binnen dit laatste profiel, één van hen is hoogopgeleid.¹⁴ Negen andere Tsjechen en vier Nederlanders zijn eveneens zeer laag opgeleid en leven ondanks hun laagbetaalde, soms tijdelijke baan op of onder het bestaansminimum. Maar zij proberen uit alle macht een geïntegreerd leven te leiden in de hoop op een betere toekomst voor hun

¹³ Patrick (1993) NL-12.

¹⁴ Jakub (1960) TL-12, Barbora (1956) TL-13, Agáta (1975) TH-14, Ema (1985) TL-1.

kinderen. Deze mensen hebben gemeen dat ze zelf nooit gestimuleerd werden om door te leren en dat bij hun kinderen nu wel doen. Ze beseffen dat een betere maatschappelijke positie voor hun kinderen afhankelijk is van een betere opleiding.¹⁵

Het wegen van de vier hypothesen

Aan de literatuur ontleende ik vier clusters van factoren die mogelijk een rol speelden in het achterblijven van sociale stijging. Het ging om een gemarginaliseerde uitgangspositie in combinatie met de ondermijnende werking van discriminatie en racisme, de historisch gegroeide overlevingsstrategie waardoor Roma en Sinti zich terugtrekken in eigen kring, de geringe kans op succes in het onderwijs voor de lage sociaaleconomische klasse en het gebrek aan stimulans door de ouders. Hoe zwaar elk van die factoren weegt, bleek in beide landen te verschillen. In de praktijk versterken ze elkaar. Een gemarginaliseerde uitgangspositie leidt tot een kleinere kans om door te stromen naar hoger onderwijs. Discriminatie en racisme leiden tot een grotere kans dat een gestigmatiseerde groep zich alleen veilig voelt in de eigen omgeving en weinig vertrouwen stelt in de mogelijkheden tot een maatschappelijke loopbaan. Hieronder volgt een bespreking van de effecten van deze factoren op de geringe sociale mobiliteit.

Sociale segregatie en het effect van stigmatisering

Ten eerste heb ik geanalyseerd of de geringe mate van sociale mobiliteit verklaard kon worden vanuit een gemarginaliseerde uitgangspositie waarin mensen bovendien te maken hebben met stigmatisering en discriminatie. Het doorbreken van de maatschappelijke buitensluiting van Roma en Sinti staat al op de agenda van de Europese Unie sinds de Oost-Europese landen in de jaren negentig hun kandidaat-lidmaatschap verwierven. Maar ondanks meer dan twintig jaar gericht armoedebeleid zijn de omstandigheden daar verder verslechterd. In Tsjechië leeft bijna de helft van de Roma in sociaal geïsoleerde woonoorden waarin de situatie zo uitzichtloos is dat van een getto gesproken kan worden. Behalve zwart bijklussen is er voor de meesten nauwelijks zicht op werk. Anders dan ik veronderstelde is er niet zozeer sprake van geografische segregatie zoals dat geldt in de Afro-Amerikaanse getto's. De sociaal geïsoleerde woonoorden zijn geen afgebakende etnisch-homogene woonwijken, afgescheiden van de rest van de bevolking. De segregatie is voornamelijk sociaal. Wat betreft sociaaleconomisch toekomstperspectief kan de situatie van de armste Tsjechische Roma de vergelijking met die in de Amerikaanse binnenstadgetto's wel doorstaan. De Roma in de sociaal geïsoleerde woonoorden zijn al twee tot drie generaties lang werkloos en arm en hebben vrijwel geen perspectief op verbetering van hun leefomstandigheden.

15 Dat gaat om de Tsjechische respondenten Anežka (1972) TL-2, Luboš (1977) TL-4, Radek (1980) TL-8, Michela (1981) TL-7, Hana (1982) TL-5, Eliška (1983) TL-6, Tomáš (1985) TL-10, Pavel (1989) TL-9 en Eva (1996) TL-11. En de Nederlandse Miloš (1947) NL-2, Ilona (1969) NL-6, Dragana (1977) NL-3 en Johanna (1995) NL-7.

Tabel 7. Samenvatting van mogelijke verklaringen en versterkende of verzwakkende effecten

Mogelijke verklaringen	Effect wordt sterker	Effect wordt zwakker
Langdurig in een lage sociaaleconomische positie verkeren in combinatie met stigmatisering en discriminatie	– als het samenvalt met geografische segregatie – in Tsjechië na economische transitie/ in periodes van recessie – door een toename van discriminatie na de transitie in Tsjechië – door het onzichtbaar zijn van rolmodellen	– als er voldoende kansen zijn om de afstand tot de lage middenklasse te overbruggen – door een actief destigmatiserend overheidsbeleid
Overlevingsstrategie in extreme schaarste	– als armoede als keuze wordt gezien/ als armoede wordt gecriminaliseerd	– met een relatief hogere bijstandsuitkering – bij voldoende kansen om een netwerk buiten de eigen arme omgeving op te bouwen
Geringe onderwijskansen voor de lagere sociale klasse	– als sociale stijging door onderwijs door <i>peers</i> als <i>acting white</i> wordt gezien – na de transitie naar een kapitalistisch systeem in Tsjechië	– door de verbetering van de onderwijskansen in het algemeen vanaf 1960 – als een nieuw netwerk buiten de eigen kring het verlies van het oorspronkelijke netwerk opvangt
Wantrouwen ten aanzien van het onderwijs als instrument voor gedwongen assimilatie	– in periodes waarin sterke assimilatiepolitiek wordt gevoerd (Tsjechië ten tijde van het communisme)	– als broers, zussen of ouders een positieve houding ten aanzien van onderwijs hebben – als er rolmodellen uit de eigen groep zijn

Ook een groot deel van de vooroorlogse Sinti en Roma in Nederland leeft min of meer gesegregeerd op de woonwagenkampen. Waren de grote kampen begin jaren zeventig geografisch geïsoleerd, inmiddels is dat vaak niet meer zo. De doorgaans kleinere kampen zijn ingebed in een woonwijk of een industrieterrein. De leefomstandigheden zijn er minder nijpend dan die van de gesegregeerde Tsjechische Roma, maar ook de sociaaleconomische situatie van de Sinti en Roma daar is over het algemeen slecht. De afhankelijkheid van de bijstand, eventueel aangevuld met inkomsten uit (zwart) werk, (zwarte) handel en in sommige gevallen criminaliteit, werd voor het merendeel van hen van generatie op generatie doorgegeven. Werden ze door een bijstandsuitkering aanvankelijk uit de armoede gered, uiteindelijk was de uitwerking ervan een armoedeval. Dat geldt ook voor een groot deel van de Generaal-pardon Roma, die wel in huizen wonen maar eveneens maatschappelijk geïsoleerd zijn. De meesten hebben sinds eind jaren zeventig

een sociale uitkering en, volgens ambtenaren en hulpverleners, voor een belangrijk deel van hen ook inkomsten uit vermogensdelicten. De sociaaleconomische situatie van de Balkan-Roma lijkt minder slecht, maar die van de Nieuwe Roma is evenzeer zorgelijk.

Maar bij de Nederlandse Roma en Sinti die maatschappelijk gesegregeerd leven, is er geen sprake van uitzichtloze segregatie, zoals bij de arme helft van de Tsjechische Roma. Veel woonwageneigenaren, Sinti en Roma geven er de uitgesproken voorkeur aan om enigszins afgescheiden van de 'burgermaatschappij' op een woonwagenkamp te leven. Als ze ervoor zouden kiezen om in een huis in een woonwijk te gaan wonen, dan ligt dat binnen de mogelijkheden. De segregatie in Nederland is in hoge mate een zelfgekozen isolement.

Gezien de sterkere marginalisering in Tsjechië is de uiterst moeilijke sociaaleconomische situatie van Roma daar een zwaarder wegende factor voor het uitblijven van sociale mobiliteit dan in Nederland. Desondanks bleek het ook de Nederlandse Roma en Sinti nauwelijks te lukken om de sociale afstand tot de lage middenklasse te overbruggen. In Tsjechië is het vanaf 1950 sommige Roma wel gelukt om te stijgen op de sociale ladder. Maar zij gingen op in de middenklasse en verdwenen, zoals gezegd, uit het zicht. Zij komen daarom niet voor in de statistieken. Het gevolg was dat in beide landen alleen arme, laagopgeleide en sociaal geïsoleerde Roma en Sinti het beeld domineren. Zij worden geassocieerd met de karakteristieken uit die lage sociaaleconomische klasse: armoede, kleine criminaliteit, asociaal gedrag, gebrek aan scholing en sociaal isolement.

Het effect van die karakteristieken wordt versterkt omdat ze onderdeel zijn van het zigeunerstigma. Als gestigmatiseerde groep is het nog moeilijker om die sociale afstand te overbruggen. Discriminatie en racisme op grond van dat stigma komen in Tsjechië meer voor dan in Nederland. Heden ten dage staat ruim twee derde van de Tsjechische bevolking uitgesproken negatief tegenover Roma. In de tweede helft van de jaren negentig, toen de jongste generatie Tsjechische respondenten naar school ging, waren openlijke vooroordelen over Roma zelfs alomtegenwoordig te noemen. Maar liefst 93 procent van de bevolking was toen van mening dat Roma van nature lui zijn en geneigd tot parasitisme. De nadruk op '*van nature*' houdt in dat die eigenschappen als erfelijk bepaald beschouwd werden.

Een groot verschil met Nederland is de openheid waarmee racistische classificaties geuit worden. Dat gebeurt in Tsjechië zelfs door de autoriteiten en politici. Werkgevers en woningverhuurders verklaren onverholen en doorgaans ongestraft geen Roma te willen als werknemer of huurder. In de communistische tijd werden Roma aanmerkelijk minder openlijk gediscrimineerd, maar dat betekende niet dat de reeds eeuwen bestaande stigmatisering verdwenen was. Ook in die periode werden Roma op grond van het stigma met deviant gedrag geassocieerd. Daarom werd neutraal geformuleerd beleid gericht op het afleren van onaangepast gedrag door ambtenaren, maatschappelijk werkers en artsen geïnterpreteerd als bedoeld voor Roma. De huidige marginale positie van de Roma in Tsjechië is voor een zeer groot deel terug te voeren op stigmatisering en hun status als tweederangsburgers die daaruit voortvloeide.

In Nederland komen openlijk racistische uitlatingen over of tegen Roma en Sinti door de autoriteiten en politici aanmerkelijk minder voor. Al spelen discriminatie en racis-

me – zeker onderhuids – vaak een rol, beide zijn hier beduidend minder virulent dan in Tsjechië. Bij de Nederlandse respondenten zijn de ervaringen met discriminatie in de loop van de afgelopen zeventig jaar afgenomen. Roma en Sinti lopen in de etnisch meer diverse Nederlandse samenleving minder in het oog. De mogelijkheden voor *passing* zijn er groter dan in Tsjechië. Maar toch heeft voor Nederlandse Roma en Sinti het zigeunerstigma wel degelijk een ondermijnende uitwerking. De Nederlandse respondenten leven met het gevoel dat ‘burgers’ hen, als een aanleiding zich voordoet, met negatieve vooroordelen over diefstal en parasitisme zullen confronteren. Voor de vooroorlogse Sinti en Roma die op een woonwagenkamp wonen, komen daar vooroordelen over ‘kampers’ bovenop. Om die reden vertonen Roma en Sinti de neiging om, bijvoorbeeld bij een sollicitatie of op het werk, hun afkomst te verhullen.

Op school doen Roma en Sinti kinderen voor het eerst zelf de ervaring op dat ze anders zijn dan andere kinderen. In beide landen behoren ze in de ogen van de klasgenoten, hun ouders én de onderwijzers, op basis van stereotypen tot een groep met een bezoedelde reputatie. Gelabeld zijn met een lagere maatschappelijke status heeft voor die kinderen een demotiverend effect. Ze krijgen van huis uit het besef mee dat ze zich moeten wapenen, omdat ze tot een gestigmatiseerde groep behoren. Het zou helpen als er maatschappelijk gezien een grotere gevoeligheid zou ontstaan dat de beeldvorming over Roma en Sinti uit stereotypen bestaat. Maar een dergelijk destigmatiseringproces is tot nog toe niet op gang gekomen, noch in Tsjechië, noch in Nederland. In de publieke opinie, bij de overheid of de media is er nauwelijks een notie dat het bij Roma en Sinti om vooroordelen gaat. Dus hoewel de huidige impact van discriminatie en racisme bij de Tsjechische Roma groter is, heeft het zigeunerstigma ook in Nederland een negatief effect op de verhouding van Roma en Sinti met de ‘burgersamenleving’. Stigmatisering draagt dus inderdaad in belangrijke mate bij aan het in stand houden van de afstand tot de rest van de samenleving.

De gevolgen van een overlevingsstrategie van arme Roma en Sinti

Ten tweede heb ik bekeken of de overlevingsstrategie van mensen in langdurige armoede mogelijk een verklaring was voor het achterblijven van sociale mobiliteit. Dat blijkt vooral in Tsjechië het geval te zijn. Net zoals bij arme gesegregeerde Hongaarse Roma is de overlevingsstrategie van de Tsjechische Roma in de getto's gebaseerd op onderlinge loyaliteit. Daardoor is het voor de mensen daar vrijwel onmogelijk om geld opzij te zetten voor een poging om het sociaal geïsoleerde woonoord achter zich te kunnen laten. Zij missen een netwerk om uit de armoede te komen en hebben het geld niet om op die plekken te komen waar ze een netwerk buiten het getto zouden kunnen opbouwen. Ze hebben dus nauwelijks contact met mensen buiten de eigen omgeving. Meestal zijn ze zelfs bij ngo's niet in beeld. In deze leefomstandigheden is het afronden van een goede schoolopleiding niet of nauwelijks te realiseren.

In Nederland waar de afgelopen drie decennia de leefomstandigheden voor Roma en Sinti in het algemeen gunstiger waren, is er minder sprake van een dergelijke overlevingsstrategie. Voor Nederlandse Roma en Sinti zijn er meer mogelijkheden dan in

Tsjechië om een goede uitgangspositie voor de arbeidsmarkt te bereiken en om een netwerk op te bouwen buiten de eigen kring. Afgezien van de Nieuwe Roma die, zoals andere Oost-Europese arbeidsmigranten, moeilijk het hoofd boven water kunnen houden en op zichzelf aangewezen zijn, hebben Nederlandse Roma en Sinti meer kansen tot sociale stijging. Toch heeft ook een groot deel van de Nederlandse Roma en Sinti relatief weinig contacten met de rest van de samenleving. Bij hen komt dat door een afzijdige houding tegenover mensen van buiten de eigen kring. De sterke onderlinge verbondenheid vergroot de morele acceptatie van zwarte handel en het plegen van vermogensdelicten, een fenomeen dat ook bekend is van andere gemeenschappen in de lage sociaal-economische klasse.

In beide landen is de Europese trend van *securitization* duidelijk aan te wijzen. Bij de aanpak van problemen van de Nederlandse Roma en Sinti is het afgelopen decennium meer nadruk komen te liggen op het bestrijden van criminaliteit en op Roma als probleem voor de openbare veiligheid. Een dergelijke justitiële invalshoek is ook in Tsjechië bepalend voor de richting van het beleid. Daarin ligt het zwaartepunt niet bij het bestrijden van armoede, maar van asociaal en crimineel gedrag. De heersende mening is dat structurele armoedebestrijding geen zin heeft, omdat de armoede beschouwd wordt als hun eigen schuld. Het zou Roma ontbreken aan de competitieve instelling die noodzakelijk is om een plek te verwerven in de middenklasse van de postcommunistische neoliberale samenleving. Dat laatste ligt anders in Nederland, waar de armoedeproblematiek minder ernstig is. Binnen het Nederlandse handhavingsbeleid is bijvoorbeeld ook aandacht voor het stimuleren tot een opleiding en het begeleiden naar een eerste baan. Vooral bij de Tsjechische Roma wordt langdurige armoede geweten aan het ontbreken van motivatie. De veronderstelling dat dat het nog moeilijker maakt om sociale stijging te bereiken, wordt dus in de eerste plaats voor Tsjechië bevestigd.

De onderwijskansen voor Roma en Sinti

Als derde werden de kansen in het onderwijs geanalyseerd. Voor kinderen uit een laag sociaaleconomisch milieu bleef, ondanks de Tsjechische communistische en de Nederlandse meritocratische idealen vanaf 1950, de kans op doorstroming naar hoger vervolgonderwijs veel kleiner dan voor kinderen uit de middenklasse. Dat geldt in het bijzonder voor kinderen met laagopgeleide ouders, wat bij Roma en Sinti in het algemeen en ook bij de respondenten op enkele uitzonderingen na het geval was. Mijn aanname was dat voor Roma en Sinti de kans op kwalitatief goed onderwijs in Nederland op dit moment groter zou zijn en dat is inderdaad het geval. Maar een antwoord op de vraag of de kansen op sociale stijging vanwege dat goede onderwijs de afgelopen zeventig jaar groter waren, ligt gecompliceerder. In Nederland was het onderwijs in de praktijk voor hen lange tijd niet volledig toegankelijk. De eerste Sinti en Roma kinderen gingen, behalve in individuele gevallen, pas vanaf de tweede helft van de jaren zeventig naar een reguliere lagere school. Daarvoor kregen de meesten standaard buitengewoon lager onderwijs (blo) aangeboden, een voorloper van het speciaal onderwijs. Sinti en Roma kinderen die doorstroomden naar het voortgezet onderwijs vormden destijds een uit-

zondering. Pas in de jaren negentig werd ook voor hen de leerplichtwet daadwerkelijk gehandhaafd. Dat resulteerde vanaf toen in een sterke toename van de onderwijsparticipatie, met name in het voortgezet onderwijs. In retrospectief is het te betreuren dat strengere handhaving van de leerplichtwet niet eerder ondubbelzinnig onderdeel uitmaakte van het Nederlandse beleid voor Sinti en Roma. Dat had al decennia eerder een verhoging van het onderwijsniveau tot gevolg kunnen hebben. Nu haalt van de vooroorlogse Sinti en Roma en de Generaal-pardon Roma nog altijd slechts een kleine minderheid het mbo-2 niveau, de startkwalificatie voor de arbeidsmarkt.

In het algemeen biedt het Tsjechische onderwijssysteem, in vergelijking met het Nederlandse, voor kinderen uit een laagopgeleid en laag sociaaleconomisch milieu een grotere kans op het doorstromen naar een hoger niveau vervolgonderwijs. Het onderwijs heeft er betere mogelijkheden om te stapelen en sinds 2015 is er een verplicht voorschooljaar. Met name gunstig is de late selectie voor het voortgezet onderwijs, op het vijftiende jaar, waardoor kinderen met een onderwijsachterstand meer tijd hebben om die in te lopen voordat de cruciale keuze voor het type voortgezet onderwijs moet worden gemaakt.

De kansen op een goede opleiding worden voor Roma kinderen in Tsjechië echter aanmerkelijk verkleind doordat een buitenproportioneel aantal van de Roma kinderen op scholen voor kinderen met een verstandelijke beperking terecht komt. Dat gebeurde gedurende de communistische tijd en dat is nog altijd het geval. Ondanks een door het Europese Hof afgedwongen amendement op de onderwijswet, gaat het nu nog altijd om een kleine 25 procent van de Roma kinderen. Dat komt ook door Roma ouders zelf. Een deel van hen stuurt aan op plaatsing van hun kinderen op het speciaal onderwijs, omdat ze die vorm van onderwijs inschatten als een veiliger omgeving voor hun kinderen. Bovendien doorloopt twee derde van de Tsjechische Roma kinderen het zo waardevolle voorschooljaar niet, gedeeltelijk door toedoen van de ouders.

Als Tsjechische Roma kinderen wel naar het reguliere onderwijs gaan, is dat vaak op een gesegregeerde school met vooral Roma kinderen onder elkaar en met slechter onderwijs. De onderwijskansen voor Tsjechische Roma zijn, conform mijn hypothese, na 1990 aanzienlijk geslonken. De toegang tot goed onderwijs voor Roma en Sinti kinderen in Nederland is de laatste drie decennia sterk verbeterd. Maar daar staat tegenover dat in Tsjechoslowakije de leerplichtwet al vanaf 1950 relatief goed gehandhaafd werd. Daarom kende Tsjechië voor 1990 al een, weliswaar bescheiden, aantal hoogopgeleide Roma. Zonder de staande praktijk om een groot deel van de Roma kinderen naar het speciaal onderwijs te sturen, zouden dat er daar substantieel meer geweest zijn. Ondanks de ernstige sociaaleconomische problemen in Tsjechië vanaf 1990, hebben daar in de afgelopen zeventig jaar een groter percentage Roma een hoger onderwijsniveau bereikt dan in het welvarende Nederland.

Maar schoolsucces wordt niet alleen bepaald door de aanbodzijde. De opvatting dat je best doet op school een vorm van *acting white* is, namelijk iets dat voorbehouden is aan de *gadzje*, blijkt onder zowel Tsjechische als Nederlandse Roma en Sinti wijdverbreid. Roma en Sinti kinderen richten zich over het algemeen sterk op elkaar en versterken elkaar in het idee dat leren op school, behalve het leren lezen en schrijven, niet aan

hen besteed is. Verreweg de meesten meten zich daarom niet met de betere schoolprestaties van andere kinderen.

Uit de interviews bleek dat het merendeel van de Roma en Sinti in beide landen een sterk onderscheid voelt tussen de eigen wereld en die van de *gadzje*. De 'burgermaatschappij' wordt door velen beschouwd als een vijandige, onveilige wereld waarvan ze afstand moeten bewaren. Het onderwijs maakt bij uitstek deel uit van de 'burgerwereld'. In de ogen van de ouders is het doel van scholing om hun kinderen de normen en waarden van de dominante samenleving op te leggen. Het risico van een schoolopleiding is dat zij hun kind verliezen, dat hun kind bij de *gadzje* gaat thuishoren. Contact met 'burgerkinderen' moet daarom het liefst vermeden worden. Dat wantrouwen wordt overgedragen op de kinderen. Die blijken zich op school vaak niet open te stellen voor andere kinderen. Het gevolg is dat zij schoolprestaties alleen aan elkaar afmeten en niet aan kinderen met een hogere maatschappelijke status. Hoogopgeleide Roma en Sinti hebben op school en in hun werkkring wel meer contacten met 'burgers' en ze spiegelen zich aan hen. Hen wordt in eigen kring dan ook nagedragen dat ze overstappen naar de *gadzje* wereld.

De houding tegenover het onderwijs als middel tot sociale mobiliteit

Als vierde bekeek ik of een gebrek aan stimulans tot goede schoolprestaties door de ouders een doorslaggevende rol speelde in het niet bereiken van hoger onderwijs. Een deel van de kinderen van andere eveneens zeer laagopgeleide minderheden, zoals de Turkse en Marokkaanse in Nederland en de Vietnamese in Tsjechië, wist door de motivatie van hun ouders binnen één generatie op te klimmen tot de middenklasse. Hun ouders waren geëmigreerd met het vooropgezette doel om hun levensstandaard te verbeteren. Dat hadden ze gemeen met de Slowaakse Roma die in de decennia na de Tweede Wereldoorlog naar het Tsjechische landsdeel trokken. De migrantenouders waren net zoals de Roma en Sinti ouders huiverig voor de omgang met kinderen van buiten de eigen kring. Ze waren bevreesd dat hun kinderen door het overnemen van andere normen en waarden zouden vervreemden van hun eigen achtergrond. Een belangrijk verschil was dat alleen bij de Roma en Sinti ouders het verzet zich ook uitstreckte tot het volgen van voortgezet onderwijs. Een niet onbelangrijk deel van de laagopgeleide Turkse, Marokkaanse en Vietnamese ouders gaf hun kinderen de vrijheid om een opleiding te volgen – weliswaar bij de meisjes vanwege vrees voor verlies van hun eerbaarheid soms met bezwaard gemoed – omdat in hun ogen het onderwijs een noodzakelijke voorwaarde tot de gewenste sociale mobiliteit was. Voor veel Roma en Sinti ouders, vanuit hun historisch gegroeide achterdocht tegenover de 'burgerwereld', was de prijs voor sociale stijging te hoog en daarom hechtten de meesten geen waarde aan scholing.

Die geringschatting van schoolkennis onderscheidt Roma en Sinti historisch gezien ook van de Joodse minderheid, ondanks de grote overeenkomsten in hun geschiedenis van stigmatisering en vervolging. Een belangrijk verschil is dat er onder Joden al sinds lang een intelligentsia bestond waardoor lezen, studeren en intellectuele arbeid bij hen in hoog aanzien stond. Leren werd als een voorrecht beschouwd en als de kans

zich voordeel werden kinderen gestimuleerd om hun cognitieve talenten te benutten. Roma en Sinti, zowel in Nederland als Tsjechië, hebben tot zeer recent nooit een geletterde bovenlaag gekend.

De negatieve houding ten opzichte van het onderwijs maakt dat Roma en Sinti ouders hun kinderen zelden stimuleren om door te leren. Vooral van onderwijs aan kinderen ouder dan twaalf, in Nederland het voorgezet onderwijs en in Tsjechië de bovenbouw van het basisonderwijs, zien ouders de waarde niet in. Het laat veel ouders onverschillig of kinderen dan nog naar school gaan en soms wordt deelname aan het onderwijs zelfs tegengewerkt. Bij de dochters speelt angst voor het verlies van de eerbareerdheid mee, bij de zonen gebeurt dat uit dedain voor het onderwijs. In Tsjechië hebben bovendien de grote armoedeproblematiek en de kleine kans op het vinden van werk een negatieve uitwerking op de schoolprestaties. De hoge werkloosheid onder Roma ondermijnt het vertrouwen bij ouders van schoolgaande kinderen dat een goed diploma uitzicht biedt op een baan.

Toch zijn er wel Roma en Sinti ouders die hun kinderen motiveren om een diploma te halen. De jonge generatie hoogopgeleide respondenten in dit onderzoek kreeg van huis uit wel ondersteuning bij hun schoolloopbaan. Ze noemen de stimulans van hun ouders zelfs van cruciaal belang voor het bereiken van dat onderwijsniveau. Die motivatie was des te belangrijker omdat er in de eigen omgeving zo weinig voorbeelden waren van hoogopgeleide Roma en Sinti om zich aan op te trekken.

Stigmatisering als zwaarstwegende factor voor sociaal isolement

De Roma en Sinti ouders die hun kinderen motiveren om maatschappelijk vooruit te komen, vormen de uitzondering op de regel. Door eeuwenlange stigmatisering hebben de meeste Roma en Sinti zich een afzijdige houding ten aanzien van de 'burgermaatschappij' eigengemaakt. Door een historisch gegroeide overlevingsstrategie stellen die alleen vertrouwen in mensen uit hun eigen familie en omgeving. Die overlevingsstrategie is dus niet alleen gebaseerd op loyaliteit om in langdurige armoede te overleven. De drang om de *gadze* op afstand te houden lijkt een verinnerlijkte reactie op een lange geschiedenis van vervolging, slavernij en buitensluiting, met als recent traumatisch dieptepunt de genocide in de Tweede Wereldoorlog. En die houding werkte remmend op sociale mobiliteit.

Ik ben me ervan bewust dat deze conclusie aanleiding geeft om Roma en Sinti zelf verantwoordelijk te houden voor hun maatschappelijke situatie, als schoolvoorbeeld van *blaming the victim*. Volgens de twee posities in het armoededebat komt langdurige armoede óf door een gebrek aan motivatie om de leefomstandigheden te verbeteren, óf door maatschappelijke factoren. Ik wil hier benadrukken dat sociale structuren een evidente rol speelden in hun bestaan in langdurige armoede. In zowel Nederland als Tsjechië bleef de afgelopen zeventig jaar hun opleidingsniveau vergelijkbaar laag. Uit de vergelijking tussen deze twee landen, met grote historische en maatschappelijke verschillen over de periode van 1950 tot 2020, blijkt het primaat van factoren die een rol speelden bij het achterblijven van sociale stijging van Roma en Sinti, in beide landen te

liggen bij stigmatisering. Antiziganisme en discriminatie waren doorslaggevend. Daardoor hadden zij door de tijd heen slechts zeer geringe en oppervlakkige contacten met 'burgers'. Historisch gezien ging dat meestal om strikt noodzakelijke economische banden. In Nederland wisten zij al rondtrekkend in hun levensonderhoud te voorzien. In Tsjechië waren de meeste Roma sedentair, maar ze woonden wel vaak aan de randen van de dorpen en de steden. Tussen 1950 en 1970 vielen in beide landen hun traditionele middelen van bestaan weg. Voor ongeschoolden is de werkgelegenheid uitermate gering. In Nederland is dat al zo sinds de jaren zeventig. In Tsjechië gingen na 1990 veel bedrijven met een hoog aantal ongeschoolde arbeiders failliet. De afgelopen decennia leefden Roma en Sinti in beide landen in groten getale van een uitkering met nauwelijks een economisch toekomstperspectief. In een situatie van langdurige armoede in een omgeving van laagopgeleide mensen, is het heel moeilijk om op te klimmen naar de middenklasse. Omdat de hedendaagse arbeidsmarkt bijna uitsluitend om geschoolde mensen vraagt, was hun inventiviteit om altijd nieuwe gaten in de markt te vinden niet toereikend meer. Ook als eigen baas, onder meer in de handel, voldoet de voorbereiding op het volwassen leven binnen de eigen familie niet langer. De stap die ze zouden moeten zetten om perspectief te hebben op een beter bestaan, is het omarmen van het 'burgeronderwijs'. Dat impliceert in de ogen van veel Roma en Sinti een maatschappelijk geïntegreerd bestaan op de voorwaarden van een door hen gewantrouwde overheid die assimilatie nastreeft. In de risico-inschatting van een groot deel van de Roma en Sinti hebben ze meer te verliezen dan te winnen bij integratie in de samenleving, hoe marginaal hun positie ook is. Maar, met klemtoon, deze conclusies gaan over de arme Roma en Sinti.

De onzichtbaarheid van maatschappelijk succesvolle Roma

Het verdwijneffect

Naast de beeldbepalende armen zijn er wel degelijk voorbeelden van Roma en Sinti die opklommen tot de middenklasse, maar die maatschappelijke geslaagden leven niet in het zicht. Zij hebben bewezen dat het mogelijk was om te ontsnappen. Dat had voor hen echter grote consequenties. Dat kon alleen op basis van volledige assimilatie, dus op voorwaarde dat ze niet meer als Roma of Sinti door het leven gingen. Als ze bij de middenklasse wilden horen, moesten ze om te ontkomen aan stigmatisering het Roma of Sinti zijn volledig achterlaten. Daarmee vernietigden ze een deel van zichzelf en deden ze wat de nazi's geprobeerd hadden. Ze verdwenen.

Die constatering komt overeen met een opvallende, steeds terugkerende bevinding in de voorafgaande hoofdstukken. Er zijn hoogopgeleide Roma en Sinti in Tsjechië en Nederland, maar we tasten in het duister over aantallen en percentages. Onderzoek over Roma is vooral in Tsjechië voorhanden. Met name de armste helft in de sociaal geïsoleerde woonoorden is relatief goed onderzocht. De andere helft, eveneens naar schatting 125.000 mensen, komt veel minder aan bod in onderzoek. Over middenklasse

Roma is vrijwel niets bekend. Het laatste regeringsrapport over de leefomstandigheden van de Roma in Tsjechië gaf ruiterlijk toe dat Roma die niet bekend zijn bij hulpverlenende instanties, niet meegeteld worden in de schatting van het totaal aantal Roma.¹⁶ Die zijn onzichtbaar, niet alleen in de cijfers, maar ook voor de arme Roma. Ik noem dat het *verdwijneffect*. Ze verdwenen uit beeld omdat ze opgingen in de middenklasse. Voor de overheid en het brede publiek waren zij niet meer te traceren, omdat ze niet voldeden aan het stereotypische beeld. En de letterlijke en figuurlijke afstand tot de laaggeschoolde Roma en Sinti was te groot om een voortrekkersrol te vervullen.

Verdwijnen lukt Afro-Amerikanen vanwege hun huidskleur niet. Wel hebben zij, in tegenstelling tot Roma en Sinti, de mogelijkheid om zich aan te sluiten bij een al lang bestaande Afro-Amerikaanse hoogopgeleide elite. Verdwijnen lukt Roma en Sinti deels wel, vooral in een omgeving waar *passing* mogelijk is. Dat gaat veel verder dan bijvoorbeeld de gevolgen voor Turkse of Marokkaanse Nederlanders in de middenklasse. Die zijn als groep zichtbaarder en mondiger. Maar juist daarom neemt de discriminatie toe. Ook al bereiken ze die maatschappelijke positie, ze horen er nooit echt bij. Dat is een paradox die niet te keren is. Voor Roma en Sinti met een opleiding was er echter tot dusver vrijwel geen sprake van een emancipatieparadox. Er is nog geen substantiële geëmancipeerde groep geweest die meer rechten voor de hele minderheid opeiste. Zij werden in extremere mate gediscrimineerd en dus gold dat ze móesten assimileren, anders lukte het bereiken van die positie niet.

De wegbereiders

Gingen de eerste lichten hoogopgeleiden onzichtbaar op in de middenklasse, uit dit onderzoek blijkt dat zij zich nu nadrukkelijker als hoogopgeleide Roma en Sinti beginnen te manifesteren. Een vergelijkbaar proces was al aangetoond in Spanje, Griekenland en Hongarije, waar een kleine groep hoogopgeleide Roma hun hoge opleidingsniveau konden combineren met hun Roma identiteit en hun plaats in de familie. Ook in Nederland en Tsjechië blijken de hoogopgeleide Roma en Sinti niet langer een overstap te maken naar de 'burgerwereld' vanwege hun maatschappelijk succes. Dat gebeurt meer in Tsjechië dan in Nederland omdat er daar in absolute zin meer hoogopgeleiden zijn. Er zijn meer ngo's met onderwijsprojecten waar scholieren en studenten ondersteuning kunnen krijgen. Tsjechische Roma zijn beter georganiseerd. Er zijn meer zelforganisaties en er zijn meer landelijk bekende Roma op maatschappelijk cultureel vlak. In Nederland speelden tot nog toe slechts sporadisch hoogopgeleiden een invloedrijke rol als vertegenwoordigers in een zelforganisatie.

De hoogopgeleide Roma en Sinti van nu willen bewust niet in de algemene middenklasse opgaan, maar een eigen middenklasse vormen. Zij zien zichzelf als voorbeeld voor hun eigen omgeving. Dat gaat nog om enkelingen, om de wegbereiders. Daarom is het een hoopvolle ontwikkeling die vrijwel onopgemerkt gebleven is in de stroom van publicaties waarin van bovenaf naar de moeilijke sociaaleconomische situatie van

16 Zpráva o stavu romské menšiny 2019, 30.

Roma en Sinti gekeken wordt. Op individueel niveau, in interviews over hun leven en ervaringen in het onderwijs, blijkt dat beeld genuanceerder.

Het doorbreken van de patstelling

Het algemene beeld is dat stigmatisering en uitsluiting ertoe hebben geleid dat Sinti en Roma zich afkeren van de 'burgermaatschappij'. Ze hebben weinig contacten met de rest van de samenleving, wonen deels gesegregeerd en hebben geringe en weinig diverse arbeidsmarktparticipatie. Volgens de ouders is het onderwijs een belangrijk onderdeel van de 'burgermaatschappij' dat tot doel heeft om de normen en waarden van de gewantrouwde samenleving op te dringen. De ouders stimuleren hun kinderen niet tot goede schoolprestaties. Niet zelden belemmeren ze het volgen van voortgezet onderwijs. Stigmatisering en uitsluiting leidden er ook toe dat Roma en Sinti die wel maatschappelijke succesvol waren zich niet langer als zodanig identificeerden, met uitzondering van degenen die op het stereotype inspeelden. Zij gingen een leven leiden als *gadzje* en werden door andere Roma en Sinti ook niet meer als één van hen beschouwd. Zij konden dus geen rolmodel zijn of een directe stimulans voor anderen.

Sinds 1950 is er in tal van landen veel geïnvesteerd om de onderwijsparticipatie van Roma en Sinti te vergroten, maar dat is maar in beperkte mate gelukt. Het opleidingsniveau is weliswaar gestegen, maar de stijging gaat uitermate langzaam. Dat is in zekere zin te wijten aan een patstelling. Omdat Roma en Sinti de overheid wantrouwden, hechtten slechts weinigen echt waarde aan scholing. Het bezoeken van school geschiedde doorgaans niet uit vrije wil, maar werd van bovenaf opgelegd. De overheid, de ambtenaren, de scholen en de onderwijsinspectie dwongen hen om naar school te gaan. Maar juist die dwang versterkte het wij-zij-effect en vergrootte de achterdocht. Roma en Sinti zagen bovendien nooit de voordelen van het onderwijs, omdat de enkeling die wel een betere maatschappelijke positie bereikte uit hun midden verdween en als rolmodel verloren ging. Het gevolg was dat de afkeer voor het onderwijs niet afnam en dat het merendeel van de Roma en Sinti in hun sociaal gesegregeerde positie bleef steken. Het beleid bleek de stigmatisering te versterken en de emancipatie tegen te houden.

Maar uit dit onderzoek blijkt ook dat Roma en Sinti nu van binnenuit deze patstelling beginnen te doorbreken. Voor het eerst zijn er hoogopgeleiden die wel zélf via een opleiding sociaal willen stijgen en zich toch als Roma of Sinti willen afficheren en als rolmodel fungeren. Die zichtbaarheid van maatschappelijk succes voor andere Roma en Sinti is nieuw. Net zoals in de literatuur over andere achtergestelde groepen en hun mobiliteit via het onderwijs, blijkt dat ook bij Roma en Sinti verandering alleen uit de groep zelf kan komen. Beleid dat specifiek gericht is op deze emancipatie van binnenuit heeft daarom een grotere kans van slagen.

Wel moet gezegd dat de vooral jonge hoogopgeleiden, die als rolmodel willen optreden, in de eigen gemeenschap omzichtig moeten manoeuvreren. Als spreekbuis hebben ze een breed draagvlak binnen de gemeenschap nodig en voor jonge mensen is dat niet eenvoudig op te bouwen. Het zijn vooral de ouderen in de familie die aanzien

genieten. Maatschappelijk succes en de bijbehorende status hebben nauwelijks meerwaarde omdat bij Roma en Sinti doorgaans alleen de onderlinge reputatie telt. Aan opleiding en schoolkennis ontleen hoogopgeleiden in eigen kring vaak weinig gezag. Als ze zich daar te veel op laten voorstaan, lopen ze het risico voor *gadze* te worden aangezien en heeft hun positie als rolmodel geen waarde meer. Zij hebben weinig speelruimte, in hoe ze zich opstellen, om niet vervreemd te raken van de anderen.

Er is nog een tweede opmerkelijke ontwikkeling, die aangetoond kon worden door mensen zelf aan het woord te laten over hun schoolervaringen, over de periode 1950 tot 2020. Dat is de duidelijk groeiende ondersteuning van Roma en Sinti ouders aan hun kinderen tijdens hun schoolloopbaan. Die ontwikkeling treedt op in zowel Tsjechië als Nederland. Bij een groot deel van de hoogopgeleide respondenten tussen de veertig en de zestig jaar bleek dat in beide landen nog niet het geval geweest te zijn. Zij werden niet van huis uit gemotiveerd en stopten op jonge leeftijd met school. Pas gemiddeld vijftien jaar later wisten zij met veel doorzettingsvermogen toch een hogere opleiding te voltooien. Zelf spoorden zij hun kinderen aan om dat ook te doen en daarin vormden zij een voorbeeld voor anderen. De meeste jonge hoogopgeleide respondenten, tussen de twintig en de veertig jaar, werden echter wel actief door hun ouders gestimuleerd om hogerop te komen. Zij stroomden daardoor direct door naar hoger onderwijs. Naar eigen zeggen hadden ze dat zonder die steun niet gered. Hun ouders bleken in het belang van een beter leven voor hun kinderen min of meer over hun weerstand tegen banden buiten de eigen kring heengestapt te zijn. En bovendien waren er onder de laagopgeleide respondenten, die zelf een sociaal gesegregeerd leven leidden, meerdere voorbeelden van aanmoedigende ouders, in de hoop dat hun kinderen via het onderwijs een betere positie zullen verwerven dan zijzelf hebben. Zij zijn gaan inzien dat het onderwijs een belangrijke route tot de gewenste sociale mobiliteit is.

Na zeventig jaar onderwijsdeelname is er sprake van een bescheiden maar groeiende onderwijs traditie. In de jaren vijftig, toen de oudste respondenten naar school gingen, groeiden Roma en Sinti kinderen op in een grotendeels analfabete omgeving. Nu hebben hun grootouders al op school gezeten en is het vanzelfsprekend dat de kinderen tot hun twaalfde jaar naar school gaan zodat ze leren lezen en schrijven. Maar voor doorleren geldt dat nog niet. Ik kan niet genoeg benadrukken hoe bijzonder het is dat de hoogopgeleide respondenten in dit onderzoek een maatschappelijk succesvolle loopbaan wisten te verwezenlijken, vanuit een dergelijk laag sociaaleconomische achtergrond in een voor het onderwijs vijandige omgeving. Uit de 25 interviews met de hoogopgeleiden komt duidelijk naar voren dat zij gedurende hun schoolloopbaan op een groot aantal vlakken de wind in de zeilen moesten hebben. Om te beginnen moet iemand bovenmatig intelligent zijn, veel cognitief talent hebben en plezier in leren. Dat is alleen al nodig om de achterstand waarmee Roma en Sinti aan school beginnen in te halen. Om het vol te houden moet minimaal één van beide ouders interesse tonen in de schoolprestaties. Hun leraren moeten over de vooroordelen heen kunnen stappen en in staat zijn om de talenten van het kind en het juiste niveau goed in te schatten. Ook moeten die kinderen zelf een hoge gunfactor hebben, waardoor leraren genegen zijn hen te motiveren en het vertrouwen te geven dat ze dat schoolniveau aankunnen. Maar

bovenal moeten die kinderen over een enorme portie wilskracht en doorzettingsvermogen beschikken alsmede een groot gevoel van eigenwaarde. Dat moet ook om zich teweer te stellen tegen het verwijt in de eigen omgeving dat ze zich gedragen als de *gadzje*. Vooral in Tsjechië, waar de hoge werkloosheid onder Roma moedeloos makend is, hebben Roma kinderen tijdens hun studie een extra portie zelfvertrouwen nodig om er geloof in te blijven houden dat ze uiteindelijk toch een baan op het eigen niveau zullen vinden.

Aanbevelingen tot verder onderzoek

Er is veel onderzoek beschikbaar naar arme, laagopgeleide Roma en Sinti, met name over de Oost-Europese landen waar de populatie relatief en absoluut het grootst is en de problematiek ernstig. Dit onderzoek richtte zich ook op de hoogopgeleiden onder hen. Met de kennis van nu heb ik nog verschillende vragen op het vlak van sociale mobiliteit van Roma en Sinti die verder onderzoek rechtvaardigen.

In de EU-strategieën voor een verbetering van de maatschappelijke positie van Roma en Sinti bestaat consensus over het belang van onderwijs. Ondanks de EU-beleidsaanbevelingen komt langetermijnbeleid gericht op doorstroming naar hoger onderwijs moeilijk van de grond. De vraag is waarom dat niet gebeurt. Structureel beleid is daarvoor noodzakelijk, vooral voor de ondersteuning bij belangrijke onderwijskeuzes voor ouders en kinderen, zoals plaatsing op een (goede) voorschool of een zo hoog mogelijk type vervolgonderwijs. Maar tot op heden wordt de uitvoering van een belangrijk deel van dergelijke onderwijsprojecten in Tsjechië overgelaten aan ngo's. Die worden meestal niet structureel gefinancierd. Ngo's moeten op projectbasis subsidie zien te verwerven, van de EU maar ook van tal van (buitenlandse) fondsen en donoren. De voortgang van lopende projecten is daardoor onzeker, omdat de subsidie slechts voor een beperkt aantal jaar wordt verstrekt. De toekenning of voortzetting ervan is afhankelijk van de beoordeling en voorkeuren van de subsidieverstrekkers. In Nederland is extra ondersteuning van Roma en Sinti kinderen afhankelijk van gemeentelijke beleidsbeslissingen. Een historische beleidsanalyse zou meer inzicht kunnen bieden in de vraag waarom er op landelijk niveau zo weinig structureel langetermijnbeleid wordt ontwikkeld voor en uitgevoerd op het cruciale terrein van onderwijs.

Een ander opvallend gegeven uit dit onderzoek dat vragen oproept is dat de generatie van veertig tot zestig jaar van de hoogopgeleide Roma en Sinti in beide landen pas op latere leeftijd hun hoge onderwijsniveau behaalde. Zou dat beperkt blijven tot die generatie of bestaan er bij Roma en Sinti die nu achter in de twintig zijn ook mensen met ambitieuze onderwijsplannen? En hoe toegankelijk is dat tweedekansonderwijs eigenlijk voor hen? De gemeenten die op eigen initiatief investeren in beleid voor Roma of Sinti doen dat vaak in projecten voor heel jonge kinderen of zij stellen een gespecialiseerde leerplichtambtenaar aan. Hier en daar zijn er projecten om te bemiddelen naar een eerste baan. Verder onderzoek zou zich kunnen richten op de iets oudere Roma en Sinti met een ontlukende ambitie om toch nog een opleiding te doen. Op grond van dit

onderzoek lijkt dit een vergeten groep, die juist belangrijk is omdat hun motivatie op hun kinderen zou kunnen afstralen.

Verder stuitte ik in de analyse van mijn interviews op een paar thema's die hier en daar in de gesprekken aan de orde kwamen maar waarop ik niet doorgegaan ben. In de literatuur had ik geen reden gevonden om erop door te vragen. Met de kennis van nu meen ik dat ze nader onderzoek waard zijn. Een eerste voorbeeld is de rol die religie voor Roma en Sinti speelt bij sociale mobiliteit. In verschillende interviews brachten respondenten ter sprake dat het geloof voor hen een belangrijke steun was. Dat is bijzonder te noemen omdat Nederland en Tsjechië vergaand geseculariseerde landen zijn. Vooral de laagopgeleide Tsjechische Roma met ambitie om hogerop te komen lijken zich door de aansluiting bij een kerkgenootschap toegang te verschaffen tot een rijk, sociaal gestratificeerd netwerk waar ze zonder het geloof nooit over hadden kunnen beschikken.

Een tweede thema in de interviews betreft de dreiging van uithuisplaatsing van Roma kinderen in Tsjechië. Dat is in de communistische tijd zeker voorgekomen, zoals in het genoemde voorbeeld van het internaat in Květušín, maar onduidelijk is hoe vaak dat gebeurd is. Verschillende Tsjechische respondenten brachten het als een gegeven dat Roma kinderen uit huis geplaatst zouden worden als ouders de eisen van de autoriteiten niet inwilligden. Verzet tegen plaatsing van een kind op het speciaal onderwijs zou daarvoor al een reden geweest zijn. Nader onderzoek moet uitwijzen hoeveel daadwerkelijke uithuisplaatsingen gebeurd zijn, hoe sterk het gevoel van dreiging was en hoe groot de impact daarvan was op de angst en het wantrouwen bij Roma ouders voor de 'burgersamenleving'.

Een derde vraag die bij de analyse de kop opstak, is of in de communistische tijd het lidmaatschap van de communistische partij in Tsjechië in de praktijk voor Roma een voorwaarde was om te kunnen doorstromen naar hoger onderwijs. Dat lidmaatschap is niet iets waar mensen in de voormalige communistische landen nu prat opgaan. Op één keer na is betrokkenheid bij de communistische partij nooit ter sprake gekomen in de gesprekken. Bekend is dat het netwerk van leden van de partij goed van pas kwam bij het verwerven van goede posities in de postcommunistische tijd. Gold dat ook voor hoogopgeleide Roma die een baan kregen bij de ngo's uit de jaren negentig? Kregen ze die positie op grond van het *old boys network*? Uit de literatuur weten we dat die professionele activisten uit de jaren negentig op grote afstand stonden van de laagopgeleide, werkloze Roma. Daarom konden ze relatief weinig voor hen betekenen. Wellicht speelden bij die afstand ook gevoelig liggende kwalificaties van goed of fout in de communistische tijd een rol. Dat zou een verklaring kunnen zijn voor de geringe geloofwaardigheid als rolmodel van de in de communistische tijd sociaal gestegen Roma. De invloed van een eventueel lidmaatschap van Roma van de communistische partij is mijns inziens daarom nader onderzoek waard.

Een laatste invloedrijk fenomeen voor verder onderzoek is de rol van de sociale media. Voor hoogopgeleide Roma en Sinti lijken die een belangrijke rol te spelen in het contact leggen en onderhouden met elkaar. Via de sociale media kunnen zij makkelijker inspiratie opdoen bij aansprekende rolmodellen. Vooral voor de jongeren kan dat

van groot belang zijn, omdat nogal wat Roma en Sinti scholieren en studenten het gevoel hebben dat ze de enigen zijn die doorleren. Dat geldt bijvoorbeeld voor Ronaldo Govani, van de derde generatie van de Generaal-pardon Roma, die als eerste in de grootfamilie naar de universiteit ging. In 2020 begon hij aan een studie Medicijnen. Na het doorbladeren van dit proefschrift schreef hij me:

Ik weet niet waarom, maar ik vind het heel erg leuk om de verhalen te lezen van mede-Roma die ook hoger in opleiding zijn gegaan. Het geeft me het gevoel dat ik niet alleen ben op de een of andere manier.¹⁷

17 In een e-mail van Ronaldo Govani van 11.02.2021.